

Förlorade år och vunna insikter

Fascismanalysen 1922-1935

Magnus Hörnqvist

Innehåll

I. Hämnaden på en ofullbordad revolution	6
Den dubbla utmaningen	9
II. Krispolitik och kapitalkoncentration	11
Gick den långa vägen	14
Socialdemokrati eller fascism?	16
III. Fascismens speciella bidrag	18
Motsättningarnas nya uttryck	21
IV. Några steg mot en teori om fascismen	23

Mussolini har precis tagit makten i Italien. På Kominterns fjärde kongress i Moskva, november 1922, talar Karl Radek⁽¹⁾ om ”kapitalets offensiv”. Borta är de självsäkra tongångarna från den andra världskongressen sommaren 1920, då Röda armén var på väg mot Warszawa och de italienska arbetarna inom kort skulle ockupera fabriker och stora jordegendomar. Radek konstaterar att ”proletariatets breda massor har förlorat tron på att arbetarklassen inom en förutsebar framtid kan erövra makten”.⁽²⁾ Borgarklassen och kontrarevolutionen hade övertagit initiativet, och han uppehåller sig särskilt vid ett nytt fenomen, ”fascismen”.

Fascismens seger i Italien betecknas som ”det största nederlaget som socialismen och kommunismen lidit sedan världsrevolutionens period inleddes”.⁽³⁾ Det nederlaget följdes av fler, som vi vet.

Fascismen skulle komma att erövra den politiska makten i fler länder, medan arbetarrörelsens organisationer stod splittrade eller inte agerade tillräckligt kraftfullt. Men det stämmer inte, i motsats till en vanlig uppfattning,⁽⁴⁾ att socialister på den tiden inte skulle ha insett vad fascismen var, och att en felaktig analys av fascismen följaktligen skulle ha varit en av orsakerna till de kommande nederlagen. I varje fall är det ingen allmän sanning. Det är i själva verket anmärkningsvärt hur tidigt fascismen genomskådades och med vilket allvar den möttes från första början.

Karl Radeks tal var början på en intensiv diskussion som fördes mellan människor med inflytelserika positioner inom den internationella kommunistiska rörelsen. Clara Zetkin⁽⁵⁾, Gyula Sas⁽⁶⁾ och Antonio Gramsci⁽⁷⁾ var också närvarande vid kongressen i Moskva. De skulle under det kommande året utveckla en klarsynt analys av fascismen, som även låg till grund för den antifascistiska strategin. Men klimatet förändrades dramatiskt när den planerade revolutionen i Tyskland slog fel i oktober. Stalinfalangen vände detta till sin egen fördel i fraktionsstriderna inom den ryska partiledningen. Därefter blockerades diskussionen av maktförhållandena inom den kommunistiska rörelsen. Den ansats till analys av fascismen, som jag tänkte rekonstruera i den här

---

⁽¹⁾ Karl Radek (1885-1939) kom ursprungligen från Polen. Han var bland annat verksam som journalist och deltog i 1905 års ryska revolution. Anslöt sig till det ryska bolsjevikpartiet strax före oktoberrevolutionen. Efter revolutionen blev han diplomat och hade en ledande position inom den kommunistiska internationalen, även kallad Komintern. Skickades till Tyskland på uppdrag av den ryska partiledningen och fungerade under några år som det tyska kommunistpartiets gråa eminens. 1924 fördömdes han som bundsförvant till Trotskij och fräntogs alla uppdrag. Beviljades återinträde i partiet 1929 efter avbön. Dömdes för förräderi i skådeprocesserna i Moskva 1937 och dog efter en kort tid i fängslaget.

⁽²⁾ Radek 1922, 1642

⁽³⁾ Aa, 1640

⁽⁴⁾ Se exempelvis Ceplair 1987, 13, 30f

⁽⁵⁾ Clara Zetkin (1857-1933) var aktiv i arbetar- och kvinnorörelsen från 1880-talets början till sin död. Var med och grundade andra internationalen 1889 i Paris. En av initiativtagarna till den socialistiska kvinnorörelsen. I tjugofem år var hon redaktör för kvinnotidskriften *Die Gleichheit*. Bildade tillsammans med Rosa Luxemburg och Karl Liebknecht Spartakistgruppen 1917, kärnan till det tyska kommunistpartiet, KPD. Under 20-talet satt hon med i Kominterns styrelse och exekutiva kommitté, där hon öppet kritiserade stalinismen.

⁽⁶⁾ Gyula Sas (1893-1943) anslöt sig till det ungerska kommunistpartiet samma år som revolutionen i landet, 1919. Sedan den ungerska rådsrepubliken krossades, efter fyra månader, gick han i exil och hamnade i Italien. Efter Mussolinis maktövertagande flyttade han till Berlin, där han bland annat arbetade med Kominterns särskilda kommission om fascism. 1934 flydde han Tyskland och började jobba med dagstidningen *Izvestija* i Moskva, tillsammans med bl a Radek. Arresterades 1937, dömdes i Moskvarättegångarna och avled i fängelse.

⁽⁷⁾ Antonio Gramsci (1891-1937) blev aktiv i arbetarrörelsen strax före första världskriget. 1919 grundade han tillsammans med bl a Togliatti (se nedan) den kommunistiska veckotidningen *L'Ordine Nuovo*. Året därpå deltog han i fabriksockupationerna och arbetarråden i Turin. Var med och grundade PCI, det italienska kommunistpartiet, men motsatte sig partiledaren Bordigas sk ultravänsterlinje. På partikongressen i Lyon 1926 avsattes denne och Gramsci valdes till ordförande. Arresterades senare samma år. Under fängelsetiden nedtecknade han oavbrutet sina funderingar och lämnade ett viktigt bidrag till den marxistiska teoribildningen, trots svår sjukdom. Avled i fängelse.

artikeln,⁽⁸⁾ förträngdes redan av sin samtid.⁽⁹⁾ Efter 1923 var den inte längre en del av ett kollektivt politiskt projekt utan fördjupades av enskilda personer, främst Antonio Gramsci och Palmiro Togliatti.⁽¹⁰⁾ Deras analyser hade inte längre någon inverkan på hur fascismen skulle bekämpas. Den praktiska politiken kom att utformas av andra personer, utifrån andra överväganden och en mycket grovkornig fascismanalys, fram till andra världskriget.

Det är naturligtvis av historiskt intresse att en realistisk analys av fascismen fanns tillgänglig på ett tidigt stadium och att denna kunde ha blivit vägledande, åtminstone för den kommunistiska delen av arbetarrörelsen, under andra omständigheter. Men ansatsen kan också vara av intresse idag då den efterlämnat viktiga bidrag till förståelsen av dåtidens fascistiska rörelser.

Fascismen tolkades som

- en politisk rörelse och inte som en ren ideologi eller allmänt reaktionära tendenser.
- en politisk utmaning och ett fysiskt hot som det för en socialistisk rörelse var nödvändigt att bemöta på alla plan.
- en motsägelsefull kombination av reaktionär mobilisering underifrån (det civila samhället) och auktoritär krispolitik uppifrån (stat och kapital).
- en reaktion på såväl de revolutionära resningarna och arbetarklassens organisering som den kapitalistiska krisen.
- ett korståg mot framför allt arbetarrörelsen och en strategi att från grunden bygga en ny politisk hegemoni.
- en rörelse som när den övergick till regim i Tyskland och Italien inte skapade någon "folkgemenskap" men väl påverkade formen för de sociala motsättningarna.

Jag menar att detta är några landvinningar som gått förlorade, eller marginaliserats. Man kan fråga sig om inte ansatsen överträffar den teoretiska nivån på vilken större delen av vår tids fascismexperter befinner sig. Den fascismforskning som för närvarande bedrivs inom ramen för statliga universitet är inte sällan upptagen med att debattera hur fascismen ska definieras på ett ideologiskt plan. Den slutar i bästa fall där analysen borde börja: med konstaterandet att det trots alla variationer går att prata om fascismen som ett allmänt begrepp.⁽¹¹⁾ Temat fascism och sociala motsättningar står inte högt i kurs i den akademiska världen.⁽¹²⁾ Om fascismanalysen under

---

⁽⁸⁾ Några ord om hur jag har rekonstruerat analysen. Låt mig först säga att det inte går att hitta en enhetlig fascismanalys hos de citerade författarna. De var på många punkter oeniga med varandra. Ambitionen med den här artikeln är inte främst att ge en korrekt idéhistorisk bakgrund. Jag har valt att söka efter författarnas genuina bidrag till förståelsen av fascismen under åren 1922 till 1935. Det är givetvis en avvägningsfråga. Angående dispositionen. Första avsnittet ägnas beskrivningen av fascismen som en reaktion på klasskampens radikaliserings, med betoning på den reaktionära politiska mobilisering som skedde i det civila samhället. Andra avsnittet tar upp fascismen i förhållande till imperialismen och den strukturella kris som skakade samhällsordningen i Västeuropa; där ligger tonvikten på de fascistiska rörelsernas strategi att övervinna krisen. Tredje avsnittet handlar om fascismens bidrag till samhällets uppbyggnad efter maktövertagandet i Italien respektive Tyskland, speciellt med avseende på hur regimen påverkade formen för de sociala motsättningarna. Min egen kritik av den analys som rekonstrueras sparar jag till sist. Jag har försökt ge de kritiska synpunkterna en konstruktiv karaktär. Målet är att antyda hur senare tiders teoridiskussion kan integreras i framtida teorier om fascismen, snarare än att skjuta straffspark på gamla marxister. Den grundläggande inställningen från min sida är att det inte var något större fel på vad mellankrigstidens marxister sa, problemet var snarare vad de inte sa.

⁽⁹⁾ Luks 1985, 78ff, 177

⁽¹⁰⁾ Palmiro Togliatti (1893-1964) deltog som Gramsci i fabriksokkupationerna i Turin efter kriget. Generalsekreterare i det italienska kommunistpartiet efter Gramscis fängslande. Undkom arrestering; exil i Sovjetunionen där han underkastade sig Stalin. Mellan åren 24-43 hade han viktiga poster inom Komintern. Förespråkade folkfrontspolitiken och fungerade som Kominterns samordnare under inbördeskriget i Spanien. Återvände till Italien efter fascisternas fall och ledde PCI till sin död 1964.

⁽¹¹⁾ Se exempelvis Hainsworth 1992, 6f

⁽¹²⁾ Timothy Kirk noterar kritiskt att dagens historiker i allt mindre omfattning intresserar sig för klassbaserade tolkningar av den tyska nazismen. (Kirk 1996, 6) De teoretiska bristerna inom fascismforskningen har, menar Karl Heinz Roth, under de senaste tio åren öppnat dörren för en historieskrivning som mer eller mindre öppet rehabiliterar nazismen genom att framhålla dess "moderna" och nödvändiga

mellankrigstiden nådde längre, förmodar jag att det hänger ihop med att den formulerades av människor som inte var några professionella akademiker utan på samma gång aktivister och teoretiker. Fascismen undersöktes inte av nyfikenhet utan av nödtvång. Den skarpa blicken formades genom praktiska erfarenheter, försöken att bekämpa fascisterna och behovet att förstå vilka som stödde dem och varför. Följaktligen var fascismen inget specialområde, så som fenomenet idag betraktas inom den akademiska världen. Analysen av fascismen hängde på ett självklart sätt ihop med analysen av det övriga samhället, den var hela tiden kopplad till hur den praktiskt skulle bekämpas och hur fascismen skulle bekämpas var kopplat till hur revolutionen skulle genomföras.

---

reformer av det "efterblivna" tyska samhället. (Roth 1995, 34ff)

I. Hämnden på en ofullbordad revolution

Som politisk rörelse framträdde fascismen första gången i Europa runt 1920.⁽¹³⁾ Det var uppenbart att det handlade om ett svar på revolutionen, kampen om makten över staten och kapitalet. Men fascismen var inget direkt svar. "Den är absolut inte", understryker Clara Zetkin, "bourgeoisins hämnd på proletariatet för att det rest sig i kamp. Historiskt och objektivt sett kommer fascismen snarare som ett straff för att proletariatet inte kunnat fullfölja den revolution som inleddes i Ryssland."⁽¹⁴⁾

Zetkin argumenterade mot den socialdemokratiska uppfattningen att fascismen var ett bevis på borgarklassens övermakt och en följd av att arbetarna hade utmanat denna.⁽¹⁵⁾ Det var istället, menade hon, den socialdemokratiska politiken, att rygga undan för revolutionen, som födde fascismen. Zetkin skrev med de revolutionära resningarna åren efter 1917 i färskt minne. Under arbetarupproren i Tyskland, Österrike och Italien hade regeringsmakten varit inom räckhåll. De styrande skikten hade stått mer isolerade än någonsin medan människor ur mellanskikten i växande utsträckning anslöt sig till arbetarnas kamp. Men upproren knäcktes i samma stund som de socialdemokratiska partiledningarna valde att kompromissa med makteliten. Detta var betydelsefullt för fascismens framväxt, ansåg Zetkin, så betydelsefullt att hon kunde tala om "ett straff" för den ofullbordade revolutionen.⁽¹⁶⁾

Det var inte vilket misslyckande som helst. "Fascismens seger 1922 måste ses", fastslog det italienska kommunistpartiet, "som en konsekvens av det nederlag som de revolutionära krafterna led genom sin egen inneboende svaghet."⁽¹⁷⁾ Till det faktum att upproren misslyckades ska läggas det sätt på vilket det skedde. De krossades inte utifrån, utan föll samman inifrån. Nederlaget fördjupade sprickorna inom arbetarrörelsen och underminerade trovärdigheten för det socialistiska projektet. Kampberedskapen hos arbetarklassen avtog medan grupper ur mellanskikten som för en tid attraherats av arbetarrörelsen satte sitt hopp till andra politiska krafter.⁽¹⁸⁾

Fascismens anlopp var nästa kritiska skede. Om inte "de första väpnade angreppen från fascisterna slås tillbaka fullständigt och med samma medel", ansåg Sas, inleds en ond cirkel. Arbetarrörelsens förfall fortsätter och fler människor ansluter sig till fascismen.⁽¹⁹⁾

Å ena sidan är det viktigt att lägga märke till tidsskillnaden mellan upprorens höjdpunkt och fascismens entré; å andra sidan bör man se händelserna som delar av ett sammanhängande förlopp. Fascismen var en fortsättning på de krafter som sattes i rörelse under upproren. Den borgerliga staten hade varit stadd i upplösning. Men samhällsordningen var inte helt beroende av statsapparaten. Antonio Gramsci jämförde detta med förhållandena under ryska revolutionen. "I Ryssland var staten allt", men inte i Västeuropa: "när staten vacklade avslöjades med en gång det civila samhällets robusta struktur."⁽²⁰⁾ Även i en tid då hela samhällsformationen skakades av en djup kris kunde "den härskande klassen i de utvecklade kapitalistiska länderna" gripa tillbaka på "politiska och organisatoriska resurser" som saknades i Tsarryssland.⁽²¹⁾ Borgarklassen kunde organisera maktutövningen även då de etablerade institutionerna ifrågasattes. Det innebar framför allt att repressionen mot upproren kunde organiseras på privat basis, i det civila samhället, när den reguljära armén och polismakten inte längre var tillförlitliga.

Frikåreerna genomförde väpnade överfall på demonstrationer och strejkande arbetare. De var det tydligaste uttrycket för "det civila samhällets robusta struktur" och en förutsättning för fascismens formering. Frikåreerna vägledades visserligen inte av någon uttalad ideologi, det handlade mest om att upprätthålla det som brukar kallas ordningen. Men de bildade den organisatoriska grunden till de fascistiska rörelserna, som från början inte var partier utan snarare ett slags politiserade miliser.

⁽¹³⁾ Men enskilda komponenter i fascismen existerade tidigare. Zeev Sternhell menar till exempel att de flesta fascistiska idéer fanns formulerade i Frankrike redan före första världskriget, utan att man ännu kunde tala om en politisk rörelse. (Sternhell 1986, 27, 29)

⁽¹⁴⁾ Zetkin 1923, 690

⁽¹⁵⁾ Aa, 690, 692

⁽¹⁶⁾ Aa, 695ff; se även Sas 1923, 4ff

⁽¹⁷⁾ Gramsci 1978, 349. Påståendet är från de s k Lyonteserna, som författades av Gramsci och Togliatti och antogs av partiets exilkongress i Lyon, januari 1926.

⁽¹⁸⁾ Zetkin 1923, 697f; Radek 1922, 1641; Sas 1923, 25f; Trotskij 1932, 82; Silone 1934, 91

⁽¹⁹⁾ Sas 1923, 11

⁽²⁰⁾ Gramsci 1971, 238. De av hans fängelseanteckningar som citeras i den här artikeln författades åren 1930-34.

⁽²¹⁾ Gramsci 1926, 408; se även Silone 1934, 77

Kopplingen var iögonfallande: där fanns en kontinuitet på det personliga planet, från kriget, över frikårer, till fascistpartiet, och där fanns en väl sammanhållen manlig subkultur. Den bestod av unga män, som vuxit upp i borgerliga hem under små omständigheter, som under krigets lopp avancerat till underbefäl eller officerare och efter demobiliseringen hade stora problem att anpassa sig till de befintliga karriärvägarna. Eftersom de hyllade det militära livets dygder hyste de ett visst förakt för borgarklassens vanor. Men det var ingenting mot det klasshat som riktades mot arbetarna. De förmåddes än en gång dra ut till fosterlandets försvar, denna gång mot den inre fienden.⁽²²⁾

Första världskrigets brutalitet gav upphov till många spekulationer. I den socialistiska dagspressen i Italien i början av tjugotalet fanns en tendens att reducera fascismen till rövarband som uppträdde till försvaret av den rådande ordningen i utbyte mot betalning.⁽²³⁾ Men ingenting kunde vara mer felaktigt. I en studie av rörelsens framväxt argumenterade Gyula Sas mot föreställningen ”att fascismens seger i Italien blott var en seger för den väpnade reaktionen, så som den vita terrorn i Finland eller i Horthys Ungern.”⁽²⁴⁾ Kontrarevolutionen i Finland 1918 och i Ungern 1919 hade följt det klassiska mönstret. Överklassen var i stånd att krossa arbetarnas uppror, vilket den gjorde utan skrupler, ideologiska nymodigheter och utan att vara beroende av småborgerskapets aktiva medhjälp. Fascismen i Västeuropa däremot var en politisk rörelse som ”lyckades dra till sig stora delar av småborgerskapet och bondeklassen, till och med en del av arbetarklassen”.⁽²⁵⁾ Den var en politisk utmaning lika mycket som ett fysiskt hot.

⁽²²⁾ Trotskij 1933, 400f; Gramsci 1971, 214, 229

⁽²³⁾ Silone 1934, 80

⁽²⁴⁾ Sas 1923, 8

⁽²⁵⁾ Aa, 8f

Den dubbla utmaningen

I ett försök att precisera det nya med fascismen skulle August Thalheimer komma att använda det träffande uttrycket ”den kontrarevolutionära men utåt sett revolutionära massorganisationen”.⁽²⁶⁾ Det var sammansmältningen av reaktion uppifrån och folklig mobilisering underifrån - men inte från samhällets botten - som bildade fascismens styrka och originalitet. Fascismen var inte ett verktyg som överklassen kunde stampa fram ur marcken när den kände sig pressad. Den fascistiska rörelsen stod också för en reaktionär mobilisering underifrån med egen dynamik.

Det som behövde förklaras var inte den brutala repressionen i sig, reaktionen uppifrån, utan uppkomsten av en folklig rörelse som i högsta grad deltog i våldsutövningen. Fascismens folkliga framtoning stod i fokus för 1923 års marxister. De noterade att rörelsen omgav sig med en radikal retorik, som inbegrep häftiga utfall mot ”storkapitalet”, ”borgerskapet” och andra allmänt impopulära institutioner. Löftet om en grundläggande förändring uppfattades som nödvändigt för att mobilisera människor och ingjuta en ny framtidstro - en andlig pånyttfödelse av nationen utan att de materiella styrkeförhållandena ändrades. Det klassövergripande, den nationella folkgemenskapen, betonades över allt annat, samtidigt som ideologin anpassades till skikt-specifika missförhållanden. Den fascistiska rörelsen erbjöd, skrev Zetkin, ”ett skenrevolutionärt program som utomordentligt smidigt knöt an till stämningar, intressen och krav hos breda sociala skikt”.⁽²⁷⁾

Den här förståelsen av fascismen fick direkta konsekvenser för utformningen av antifascistiska strategier. Clara Zetkin utgick från distinktionen mellan ”den vita terrorn” i Östeuropa och fascismen i Västeuropa, och sa att ”vi måste vara medvetna om dessa väsentliga skillnader om vi vill göra oss av med fascismen. Vi kan inte övervinna den enbart på militär väg - för att använda det uttrycket - utan vi måste också nedkämpa den politiskt och ideologiskt.”⁽²⁸⁾

Insikten att fascismen måste bemötas på flera plan samtidigt, såväl på ett fysiskt som ett ideologiskt plan, hade vuxit ur erfarenheterna i Italien. Samma insikt har även andra antifascister gjort senare under 1900-talet. Det som ändrats är de historiska förutsättningarna för att omsätta den i praktisk politik. Förhållandena i Tyskland 1923 innebar att kampen mot fascismen och kampen för revolutionen var nära sammankopplade. Att arbeta antifascistiskt var detsamma som att skapa förutsättningar för en framgångsrik revolution.

Tyska kommunistpartiet försökte göra tre saker samtidigt. Det gällde att organisera upp ett fungerande självförsvar mot fascistiska attacker, att ena arbetarklassen i en gemensam front och att desorganisera fascismens sociala bas inom mellanskikten. Först och främst organiserades speciella självförsvarsgrupper i anslutning till arbetsplatsen eller den lokala partiavdelningen. De förbereddes på fysiska konfrontationer, skyddade demonstrationer och lokaler, samt angrep fascistiska aktiviteter. Målet att ena arbetarrörelsen skulle nås genom enhetsfrontstaktiken, som lanserats av Komintern föregående år. Den innebar samarbete med socialdemokratien på alla nivåer, men tyngdpunkten låg på basplanet. De bittra sprickorna skulle överbryggas genom samarbete i de existerande arbetarråden, i kontrollutskotten⁽²⁹⁾ och i de gemensamma självförsvarsgrupperna, som var öppna för kommunister, socialdemokrater och partilösa arbetare.⁽³⁰⁾

Om resonemanget som ledde till de två första strategierna var lättfattligt - fascismen krävde en enad front och en förmåga att slå tillbaka attacker - så var övervägandena mindre glasklara bakom den strategi som gick ut på att desorganisera fascismens följeslagare. Den kallades ”Schlageter-linjen”, efter en frikårssoldat som dödats

⁽²⁶⁾ Thalheimer nr 19/1930, 300, emfas borttagen; se även Gramsci 1924a, 260

⁽²⁷⁾ Zetkin 1923, 699

⁽²⁸⁾ Aa, 690

⁽²⁹⁾ Kontrollutskotten bildades som ett försök att mildra konsekvenserna av den oerhörda inflationen. Genom kontrollutskottens försorg tvingades köpmän och storbönder att sälja livsmedel och andra förnödenheter som lagrats i spekulationsyfte. (Gast 1956, 440f)

⁽³⁰⁾ Böttcher 1923, 941f

av franska armén och blivit föremål för en kryptisk hyllning av Karl Radek.⁽³¹⁾ Hyllningen blev upptakten till en serie halsbrytande försök att spela på antisemitiska och nationalistiska stämningar inom mellanskikten.⁽³²⁾ De politiska eftergifterna rättfärdigades med att det var en central uppgift att vinna över mellanskikten i den antifascistiska kampen. För det första var det mellanskikten som bar upp den fascistiska rörelsen - denna vore ingenting utan deras stöd. Viktiga antaganden i den marxistiska analysen betonade ytterligare mellanskiktens strategiska roll. Den antifascistiska kampen sågs som en integrerad del av den väldiga kamp som utspelades mellan samhällets båda huvudklasser, proletariatet och borgarklassen. Ur den synvinkeln intog småborgerskapet och bönderna en mellanställning. På vems sida skulle de ställa sig? Det var inte klart på förhand. Nu när det drog ihop sig till ett avgörande i den historiska kampen var det särskilt viktigt att vinna mellanskiktens förtroende eller i varje fall undvika deras aktiva fiendlighet.

Vid denna tidpunkt rådde stor enighet om att revolutionen var oundviklig och omedelbart förestående.⁽³³⁾ Den klarsynta analysen av fascismen kombinerades med en övertro på revolutionens historiska nödvändighet. Det var inte bara den ryska revolutionens oerhörda intryck som spökade utan även ett slags historiefilosofiskt katastroftänkande. Fascismen passade utmärkt i ett storslaget scenario där den förebådade socialismens ankomst. Man tänkte sig att de inomkapitalistiska motsättningarna med nödvändighet ledde fram till kris, fascism och revolution. Fascismen representerade kapitalismens hittills mest perverterade form. Det handlade om borgerlighetens sista desperata försök att avvärja det oundvikliga - och som sådant ett bevis på att det kapitalistiska samhällets undergång var nära.⁽³⁴⁾ Därigenom minskade ironiskt nog intresset för fascismen som konkret rörelse.

⁽³¹⁾ Radek 25/6-23, 885f

⁽³²⁾ Angress 1963, 332ff

⁽³³⁾ Kinner 1990, 61

⁽³⁴⁾ Se t ex Kominterns resolution i juni 1923, där fascismen sågs som ett symptom på förfallet, som ett "uttryck för den fortskridande upplösningen av den kapitalistiska ekonomin och sönderfallet av den borgerliga staten". (Inprekorr 5/7-23, 989; se även Zetkin 1923, 728f; Zetkin 1924, 342)

II. Krispolitik och kapitalkoncentration

Fascismen uppstod som en reaktion på klasskampens radikalisering. Men på ett djupare plan var fascismen ett svar på den strukturella kris som berörde hela samhällsformationen.

Under 1900-talets två första decennier skedde en organisering, politisering och polarisering längs klasslinjer; omfattningen var med alla mått oerhörd. Med en tillspetsad formulering kunde de västeuropeiska samhällena vid krigsslutet beskrivas som så kraftigt mobiliserade längs klasslinjer att det saknar motstycke i kapitalismens historia.⁽³⁵⁾ Arbetarklassen var väl organiserad i fackföreningar, politiska partier, konsumentkooperativ, idrottsföreningar och andra institutioner som bildade en omfattande arbetarklasskultur. Det bidrog till klassmedvetandet, sammanhållningen och kampberedskapen. De spontana arbetarupproren efter första världskriget utgick ur en solid klasserfarenhet. De föll på mållinjen och arbetarrörelsen splittrades, men arbetarklassens positioner flyttades trots allt fram.⁽³⁶⁾ Socialismen var ingalunda avförd från dagordningen. Arbetarklassen behöll en defensiv styrka genom arbetarråden och fackföreningarna, ständiga strejker och militansen på lokal nivå, parlamentsledamöter och Folkets Hus-rörelsen. Fabriksdespotin ifrågasattes, arbetsdisciplinen urholkades och lönerna steg. Sas formulerade det dilemma i vilket borgarklassen hamnat: den ekonomiska situationen "krävde en skärpt utslagning av proletariatet" medan "arbetarklassens styrkeposition" stod i vägen för alla sådana åtgärder.⁽³⁷⁾

För att fortbestå måste den kapitalistiska ordningen omstruktureras, och för att den skulle kunna omstruktureras måste den organiserade arbetarklassen neutraliseras - på något sätt. Samtidigt var omstruktureringen av den kapitalistiska ordningen redan påbörjad i form av sammanslagningar av företag, statliga ingripanden i ekonomin och ökade utlandsinvesteringar.

Den analys som betonade klasskampen och styrkeförhållandet mellan klasserna samexisterade med en analys som istället lyfte fram kapitalets utvecklingsdynamik och kapitalismens inneboende motsättningar. Lenins analys av imperialismen - det vill säga, kapitalismens "sista stadium" - bildade en självklar referensram. Den omnämndes sällan i sammanhanget, men vem kunde å andra sidan göra anspråk på en förståelse av fascismen utan ett begrepp om kapitalismen? Tanken var befängd.⁽³⁸⁾ Lenin analyserade förändringarna av den tidigare laizze-faire kapitalismen, som präglats av frihandel, jakt på kolonier och en bantad nattväktarstat. Kapitalkoncentrationen hade lett till att ett fåtal storföretag uppnått en dominerande ställning. Det innebar en ny fas i kapitalismen, en fas som börjar kring sekelskiftet.⁽³⁹⁾ Den kallades imperialismen och definierades av Lenin som "kapitalismen på det utvecklingsstadium, då monopolens och finanskapitalets herravälde utformats, då kapitalexporten blivit särskilt betydelsefull, då världens uppdelning mellan de imperialistiska trusterna börjat, och uppdelningen av hela jordens territorium mellan de största kapitalistiska länderna fullbordats."⁽⁴⁰⁾

Det var allt annat än en tillfällighet att fascistiska rörelser uppstod på detta stadium av kapitalismens utveckling. Togliatti menade att de av Lenin analyserade dragen hos imperialismen utgjorde grunden till fascismen.⁽⁴¹⁾ "Kapitalets offensiv" var det begrepp som användes för att förstå kopplingen. Fascismen var ett uttryck för kapitalets offensiv, det var alla eniga om, oavsett vilken gren av arbetarrörelsen man tillhörde. Oenigheterna rörde frågan, på vilket sätt var fascismen ett uttryck för kapitalets offensiv?

Den enkla lösningen var att sätta likhetstecken mellan båda företeelserna. Fascismen blev då en enkel förlängning av de allmänna tendenser som präglade Europa under mellankrigstiden, uppfattades som reaktionära och kunde spåras tillbaka till kapitalackumuleringens diktat. De stora bankerna och industriföretagen hade ut-

⁽³⁵⁾ För en beskrivning av klassformeringen inom arbetarklassen, borgarklassen och bondeklassen; se Luebbert 1991, passim

⁽³⁶⁾ Inästan alla västeuropeiska länder genomfördes sociala reformer som en direkt eller indirekt följd av det politiska trycket underifrån. Det handlade om avsevärda förbättringar i fråga om pension, arbetslöshetsersättning och sjukvårdsförsäkring samt en kraftigt utvidgad rösträtt, som förutom i några länder även omfattade kvinnor. (Horn 1996, 4f)

⁽³⁷⁾ Sas 1923, 5

⁽³⁸⁾ Detta var marxismens guldålder. (Anderson 1984, 23ff) Max Horkheimers berömda yttrande - "den som inte vill tala om kapitalismen borde även tala om fascismen" - stammar från en annan tid, då detta inte längre var en självklarhet utan måste sägas. (Horkheimer 1939, 308f) Det har visserligen ifrågasatts hur väl bevandrade 20-talets marxister egentligen var i de ekonomiska imperialismanalyserna från 10-talet. (Haferstroh 1990, 101) Men oavsett hur det var ställt med detaljkunskapen; man måste ha klart för sig på vilken ideologisk nivå som Lenins teser befann sig. Det handlade om djupt rotade antaganden som bekräftade det historiefilosofiska katastroftänkande som genomsyrade både teori och praktik hos aktiva marxister på den tiden. Det måste ha varit nästintill överflödigt att läsa böckerna.

⁽³⁹⁾ Lenin 1916, 621f

⁽⁴⁰⁾ Aa, 673f

⁽⁴¹⁾ Togliatti 1935, 4

vidgat sin makt och, enligt en tolkning, lagt under sig den borgerliga staten, vilket banade vägen för ett förtryck av proletariatet som inte hämmades av några demokratiska spelregler.⁽⁴²⁾ Ur den synvinkeln var fascismen en direkt förlängning av maktförskjutningen till kapitalet. Dimitrov skulle senare precisera analysen genom att urskilja ideologiska nyanser bland storföretagen. Bakom fascismen, hette det, stod ”den mest reaktionära, chauvinistiska och imperialistiska delen av finanskapitalet”.⁽⁴³⁾

Det var ett reduktionistiskt synsätt, som avfärdade fascismen som ytterligare en i raden av politiska masker för kapitalintressen. Men de analytiska bristerna hade man säkert kunnat leva med, om det inte hade varit för den förda politiken. Resonemanget kring finanskapitalets makt legitimerade en politik som fick förödande konsekvenser för den antifascistiska kampen.⁽⁴⁴⁾ Om det inte fanns någon anledning att skilja mellan olika former av reaktionära tendenser, så fanns ingen anledning att speciellt fästa sig vid de fascistiska rörelserna. Skillnaderna mellan fascismen och den borgerliga demokratin var i själva verket försumbara. Fascismen ansågs växa ”organiskt” ur den borgerliga demokratin.⁽⁴⁵⁾ Den teoretiska triumfen firades av Stalin själv när han hävdade att fascismen och socialdemokratin var ”tvillingar”.⁽⁴⁶⁾

Radek, Zetkin, Togliatti med flera stod för en helt annan tolkning av förhållandet mellan fascistiska rörelser och kapitalets offensiv. De undvek propagandistiska förenklingar och utarbetade vad som var specifikt för fascismen, i förhållande till andra former av reaktionär politik i den imperialistiska epoken.

I deras analys var fascismen ett politiskt projekt som bara ofullständigt kunde förklaras genom hänvisningar till finanskapitalet eller makteliten i stort. Den kom inte enbart uppifrån och kunde inte härledas ur kapitalackumuleringen. Om imperialismen var det ena benet, så utgjordes det andra av en reaktionär folklig mobilisering. Denna folkliga mobilisering var en grundförutsättning och följde sina egna rörelselagar. Fascismen uppfattades som en politisk rörelse och inte som reaktionära tendenser i allmänhet. Andra centrala antaganden var att det numerärt största stödet fanns inom mellanskikten, att fascismen i likhet med alla politiska rörelser artikulerade missnöje och maktambitioner samt gav dessa ett organisatoriskt uttryck, och att den reaktionära karaktären bestod i att detta skedde på (andra) underordnade grupperns bekostnad.

Det analytiska problemet var att få ihop fascismens båda sidor, den auktoritära krispolitiken uppifrån och den reaktionära mobiliseringen underifrån. Det gällde att inte reducera, utan hitta samspelet mellan båda sidor: mellan politik och ekonomi, mellan klasskampen och kapitalets logik, mellan maktelit och folkliga rörelser. Problemet löstes visserligen aldrig på ett tillfredsställande sätt. Den marxistiska analysen under hela mellankrigstiden bestämdes av en grundsyn som var fixerad vid det ekonomiska systemets inneboende motsättningar.⁽⁴⁷⁾ Zetkin, Radek, Togliatti med flera delade denna grundsyn med sin tids marxister. Det ekonomistiska grundskemat utmanades aldrig öppet, möjligen med undantag av de anteckningar Antonio Gramsci gjorde under fängelsetiden. Men i de konkreta analyserna låg tonvikten på det politiska området, klasskampens område där utfallet inte var förutbestämt. I diskussionen om fascismen, skulle jag vilja påstå, fanns en hyfsad balans mellan kapitalets logik och klasskampen samt en förståelse av krisen som inte var ensidigt ekonomisk.

⁽⁴²⁾ Schmidt 1990, se citat 112, 117

⁽⁴³⁾ Dimitrov 1935, 58.

⁽⁴⁴⁾ Detta gällde framför allt under den s k tredje perioden, 1928-35. Kominterns kongress 1935 innebar en omsvängning, som motiverades med Dimitrovs teser. Eftersom hela finanskapitalet inte slöt upp bakom fascismen, utan enbart ”den mest reaktionära, chauvinistiska och imperialistiska delen”, var det möjligt att samarbeta med andra delar av borgarklassen. Folkfrontspolitiken var född. Men den bakomliggande analysen var densamma som tidigare.

⁽⁴⁵⁾ Manuilnskij 1931, 157

⁽⁴⁶⁾ Stalin 1924, 154

⁽⁴⁷⁾ Poulantzas 1973, 34ff

Gick den långa vägen

I hela södra, mellersta och östra Europa kom auktoritära regimer till makten under mellankrigstiden, efter ett kort demokratiskt mellanspel.⁽⁴⁸⁾ Men i Västeuropa hindrade den starka klassmobiliseringen uppkomsten av traditionella auktoritära regimer. Gramsci, Silone,⁽⁴⁹⁾ Togliatti m fl visade klassformeringens betydelse för fascismens nödvändighet, funktion och väg till makten.

En välorganiserad arbetarklass såg till att repressiva lösningar enligt östeuropeiskt mönster inte var ett realistiskt alternativ i Västeuropa, även om de styrande skikten själva säkert föredrog sådana.⁽⁵⁰⁾ Militärkupper innebar en överhängande risk för inbördeskrig. De få som gjordes besvarades antingen med generalstrejk och massiva demonstrationer, som i Tyskland 1920 efter Kapp-kuppen, eller väpnat folkligt uppror, som i Spanien 1936 efter Francos revolt. Att utan något större folkligt stöd ge order om en militär lösning var äventyrligt - och i längden utsiktslöst. Även om militären hade tillåtits gripa statsmakten, och avvecklat allt vad demokrati heter, så innebar statlig repression inget svar på den samhällseliga krisen. Militären är, ansåg Gramsci, ”den permanenta reserven” för den rådande ordningen medan dess styre med nödvändighet är av övergående karaktär.⁽⁵¹⁾ ”En militärdiktatur förändrar i allmänhet inte status quo i samhället”, påpekade Silone.⁽⁵²⁾ Men att bryta status quo var exakt vad som krävdes. Det räckte inte med att kräva en återgång till lag-och-ordning, och det var inte längre klart vad den parollen innebar. Visst handlade det om att befästa traditionella maktpositioner - men det kunde inte göras utan en omfattande omstrukturering av samhällsordningen.

De fascistiska rörelsernas politik betingades av krisens natur. Denna var inte enbart ekonomisk, menade Gramsci, utan på samma gång politisk, ideologisk och ekonomisk.⁽⁵³⁾ Därför krävdes en lösning som omfattade flera plan samtidigt. Det fanns inga genvägar. Den parlamentariska demokratin i kombination med den utvidgade rösträtten gjorde det nödvändigt att mobilisera ett visst mått av folkligt stöd för de politiska partier som gjorde anspråk på att hamna i regeringsställning. Men de traditionella borgerliga partierna var fångade i en snäv intressepolitik, saknade folklig förankring och var på det hela taget inte anpassade till de nya villkor som gällde efter kriget. De fascistiska rörelserna stod för viktiga organisatoriska och ideologiska förändringar, jämfört med de borgerliga partierna i parlamenten, och en ny förståelse av politik.

”Fascismen uppkommer ur upplösningen av det etablerade systemet av traditionella partier”, skrev Silone, ”mot vilka den är tvungen att utkämpa en intensiv politisk kamp.”⁽⁵⁴⁾ Togliatti kallade det italienska fascistpartiet för ”borgerlighetens ’parti av en ny typ’”. Under Mussolinis överinseende byggdes ”ett enda starkt, centraliserat och disciplinerat parti utrustat med en egen väpnad styrka”.⁽⁵⁵⁾ Fascistpartiet lyckades med det som de traditionella borgerliga partierna inte hade lyckats med: att ena borgarklassen och organisera en politisk massrörelse.

Detta upprepades av tyska nazistpartiet under den följd av år som föregick det slutliga maktövertagandet. Fascismen gick den långa vägen, tog konflikten med arbetarklassen, propagerade för sin politik på allmän plats,

---

⁽⁴⁸⁾ Blinkhorn 1990, 2

⁽⁴⁹⁾ Ignazio Silone (1900-1978) var med och grundade PCI 1921. Blev redaktör för den kommunistiska veckotidningen L'Avanguardia. Exil i Schweiz. Kom i konflikt med Komintern under Stalins ledning och lämnade partiet 1930. Under andra världskriget blev han återigen politiskt aktiv; som socialdemokrat hjälpte han till att organisera motståndet mot Mussolini. Ägnade sig sedan åt ett omfattande skönlitterärt författarskap.

⁽⁵⁰⁾ Hobsbawm 1996, 129

⁽⁵¹⁾ Gramsci 1971, 215

⁽⁵²⁾ Silone 1934, 276

⁽⁵³⁾ Gramsci 1971, 178, 184, 210, 275f

⁽⁵⁴⁾ Silone 1934, 277

⁽⁵⁵⁾ Togliatti 1934, 138. Det är en anspelning på Lenins kommentar att det ryska bolsjevikpartiet är proletarietets ”parti av ny typ”, men även på Mussolinis egna uttalanden. (Aa, 45) Se även Thalheimer nr 4/1930, 66; Zetkin 1923, 715 och Gramsci 1925, 306.

manifesterade beslutsamhet i demonstrationer, spred sitt budskap från dörr till dörr, organiserade tusentals människor och vann förtroende hos inflytelserika sociala skikt. Under en enda månad före valet 1930 ordnade det tyska nazistpartiet 34 000 offentliga möten över hela landet.⁽⁵⁶⁾ Den politiska arenan var gatan snarare än parlamentet. Hegemonin byggdes nerifrån och upp, utifrån konfrontationer på lokal nivå.

Det är lätt att se likheter mellan fascismens väg till makten och Gramscis allmänt hållna beskrivning av det sätt varpå politisk hegemoni skapas. Gramsci utgick från att politiska partier representerar bestämda sociala klasser, men att förutsättningen för hegemoni är att det snäva klassintresset överskrids. Det sker genom en process där partierna ”rår i konflikt och konfrontation med varandra, tills ett av dem, eller i varje fall en given kombination av dem, tenderar att segra, att få överhanden, att breda ut sig i hela samhället - skapandes inte bara en förening av ekonomiska och politiska mål, utan också intellektuell och moralisk enhet”.⁽⁵⁷⁾

De traditionella partierna saknade förmåga att upprätta en ny politisk hegemoni, i Gramscis betydelse. Den potentialen fanns däremot hos de fascistiska rörelserna, som byggde på en folklig mobilisering, en allians av sociala skikt, en politisk vision och utstrålade handlingskraft.

Fascismen representerade en utväg ur krisen. Men rörelsen var inte för den skull garanterad regeringsmakten i något land. Betingelserna för fascismens framgång härleddes direkt ur förståelsen av krisen, som betonade styrkeförhållandet mellan klasserna. Implicit i de marxistiska analyserna låg att de avgörande strukturella faktorerna, i länder med en existerande fasciströrelse, var arbetarklassens styrka och borgarklassens splittring. Togliatti nämnde Frankrike och England som exempel på länder där fascismen träder i bakgrunden. Den omedelbara anledningen var att borgarklassen kunde enas och genomföra en arbetarfientlig krispolitik utan ett ”parti av ny typ”.⁽⁵⁸⁾ Men det bör tilläggas att varken England eller Frankrike skakades av spontana arbetaruppror efter krigsslutet, att arbetarklassen inte var lika välorganiserad som i Tyskland och Italien och borgarklassen inte lika splittrad på grund av konflikterna mellan en mäktig jordägarklass och industrins män.

⁽⁵⁶⁾ Weber 1969, 174

⁽⁵⁷⁾ Gramsci 1971, 181

⁽⁵⁸⁾ Togliatti 1926, 131

Socialdemokrati eller fascism?

Frågan som stod överst på dagordningen var inte demokrati eller fascism, vilket en sentida historieskrivning har fått oss att tro.⁽⁵⁹⁾ Överallt gick utvecklingen i samma riktning, vare sig fascistiska rörelser utövade ett inflytande eller inte. Från 20-talets början till årtiondets slut: från utvidgningen av rösträtten till inskränkningen av demokratiska rättigheter, från demokratisering av arbetsplatsen till rationalisering av arbetsprocessen, mot kapitalkoncentration, statsintervention och korporativism.⁽⁶⁰⁾ Vid sidan av det som uppfattades genom marxistiska kategorier bör man även nämna utvecklingen på andra områden. Jag tänker på den tilltagande antisemitismen och rasismen, den patriarkala reaktionen mot kvinnorörelsen, det ökade statliga engagemanget i befolkningspolitik, intoleransen mot handikappade, trycket mot kärnfamiljen som enda samlevnadsform och det skärpta förtrycket mot homosexuella.⁽⁶¹⁾ Repressionen drabbade långtifrån enbart arbetarrörelsen.

Samhällsutvecklingen i de utvecklade kapitalistiska länderna uppvisade förkrossande likheter. Men det fanns också skillnader som var viktiga att ta med i beräkningen, eftersom de rörde strategin att hantera arbetarrörelsens utmaning. Integration eller krossande av arbetarrörelsen? Det var huvudfrågan. Krisen handlade ytterst om hur den mobiliserade arbetarklassen skulle integreras i den kapitalistiska ordningen; via dess egna institutioner eller genom att skapa nya institutioner. Valet stod mellan socialdemokrati och fascism, uttryckt i termer av de styrande skiktens politiska alliansmöjligheter. Det fanns inga mellanliggande alternativ. De styrande skikten var beroende av de breda mellanskiktens medverkan och ”i den nuvarande epoken antar detta stöd två grundläggande former”, ansåg Trotskij, ”socialdemokrati eller fascism”.⁽⁶²⁾ Vilka var skillnaderna mellan de båda alternativen? 1928 kritiserade Togliatti den inflytelserika uppfattning som innebar att all form av reaktionär politik var att beteckna som fascism och hänvisade till förhållandena i Frankrike, då det franska kommunistpartiet fyra år tidigare hade utropat att fascismen anlät till landet. Han menade att ”en verklig politisk omvandling utan tvekan genomförts” vid den tidpunkten, ”men inte genom en direkt mobilisering av småborgerliga skikt samlade runt de mest reaktionära grupperna inom bourgeoisin. [Reaktionen] tog inte heller formen av en kamp mot de gamla härskande grupperna, som stod till höger eller var mer moderata, eller mot parlamentet; den yttrade sig inte i illegala våldshandlingar mot arbetarnas organisationer. / ... / Reaktionen genomfördes på ett annat sätt, närmare bestämt genom att vänsterinriktade småborgerliga grupper / läs: socialdemokratin, min anm. / integrerades i ett reaktionärt block, lett av medlemmar ur de gamla styrande skikten. Därigenom blev komplicerade manövrer nödvändiga, som sträckte sig till parlamentariska kompromisser och även inkluderade socialisterna. Å andra sidan arrangerades repressionen mot arbetarna av de sedvanliga institutionerna inom den borgerliga ’demokratiska’ staten.”⁽⁶³⁾

I de flesta västeuropeiska länder deltog socialdemokratin i parlamentariska uppgörelser och förmedlade krispolitiken neråt till den arbetande befolkningen. Det indikerade en annan väg att återupprätta borgarklassens politiska hegemoni. De socialdemokratiska partierna och fackföreningarna i kombination med den parlamentariska demokratin utgjorde det institutionella flätverk i vilket arbetarklassen integrerades, med hjälp av dess egna organisationer, i det dåvarande samhällsbygget.

Mot den bakgrunden framhävde Togliatti, Thalheimer, Trotskij och Gramsci framför allt två saker vilka kännetecknade fascismens strategi att nå politisk hegemoni.

- Avskaffandet av parlamentet och hela partisystemet och av *samtliga* demokratiska rättigheter.
- Repressionen mot socialdemokratin och mot *samtliga* av arbetarnas egna organisationer.

⁽⁵⁹⁾ Se exempelvis Löw 1990, 7, 22f

⁽⁶⁰⁾ Maier 1975, 9ff, 582f

⁽⁶¹⁾ Beträffande Tyskland under Weimarrepubliken: Osborne 1992, 204ff; Haug 1987, 13ff; Plant 1987, 22ff

⁽⁶²⁾ Trotskij 1930, 58

⁽⁶³⁾ Togliatti 1928, 25f

Avskaffandet av demokratin och krossandet av arbetarrörelsen markerade valet av en sällsynt systematisk konfrontationslinje. Strategierna var nära sammankopplade. Det råder ingen tvekan om att avskaffandet av demokratiska rättigheter i första hand riktade sig mot den organiserade arbetarklassen. Rättigheterna avskaffades inte därför att de var demokratiska - i den meningen att de gällde så gott som hela folket - utan därför att de var arbetarnas rättigheter. Gramsci menade att fascismen ”avsåg att förstöra det minimum till vilket det demokratiska systemet var reducerat i Italien; det vill säga, den konkreta möjligheten att skapa organisatoriska band på lokal nivå mellan arbetarna”.⁽⁶⁴⁾ I Tyskland var Thalheimer inne på samma tankegång. Vid en uppräknning av de demokratiska rättigheterna betonade han särskilt rätten att strejka och rätten att bilda fackföreningar och politiska organisationer.⁽⁶⁵⁾

Gramsci menade att fascismen attackerade arbetarklassen ”inte för vad den ’gjorde’ utan för vad den ’var’”. Den slog mot själva roten till ”arbetarnas styrka och kampberedskap”.⁽⁶⁶⁾ Det handlade om att underminera arbetarklassens relativa maktställning genom att upphäva möjligheten att organisera sig. Även i det avseendet gick fascismen den långa vägen. Den startade ”vid basen av arbetarklassens organisatoriska verk” och var från första början som allra effektivast på lokal nivå.⁽⁶⁷⁾ ”Avskedandet av subversiva arbetare, utvisningen eller avrättningen av arbetarnas och böndernas ’ledare’, förbudet mot möten, förbudet att vistas utomhus efter arbetstidens slut, det hinder som följaktligen placerades i vägen för varje ’social’ verksamhet från arbetarnas sida, och sedan förstörelsen av Folkets Hus och alla andra centra för arbetarklassens och böndernas organiska enhet. / ... / Efter tre år av den här sortens handlingar har arbetarklassen förlorat all form och all organisation; den har reducerats till en osammanhängande, fragmentarisk, splittrad massa.”⁽⁶⁸⁾

Året detta skrevs var 1924 och Gramsci satt i parlamentet som ledamot för kommunistpartiet. Det italienska parlamentet berövades de sista maktbefogenheterna först två år senare. När de demokratiska rättigheterna uttryckligen avskaffades på central nivå var det mest en bekräftelse på något som redan var ett faktum.

Terrorn var till en början betydelsefull i Italien för fascismens effektivitet på lokal nivå, som framgår av Gramscis anmärkning. Men annars gavs inte terrorn någon central roll i analysen. För i fråga om omfattningen av terror och våldshandlingar, menade Togliatti, fanns inget som utmärkte fascismen. Antalet dödsoffer var en dålig mätare på fascism. Det karakteristiska var istället ”det systematiska och totala undertryckandet av varje form av fristående organisering från massornas sida”.⁽⁶⁹⁾ Den springande punkten var förhållandet till socialdemokratin. Om fascismen länge hade ett pragmatiskt förhållningssätt till den borgerliga demokratin så omfattade detta inte socialdemokratin. ”På denna punkt skiljer sig fascismen tydligt från alla reaktionära regimer som hittills etablerats i den moderna kapitalistiska världen. Den avvisar varje kompromiss med socialdemokratin, har förföljt den hänsynslöst, berövat den varje möjlighet till legal verksamhet och tvingat den i exil.”⁽⁷⁰⁾

⁽⁶⁴⁾ Gramsci 1924b, 268

⁽⁶⁵⁾ Thalheimer nr 17/1930, 262

⁽⁶⁶⁾ Gramsci 1924b, 268

⁽⁶⁷⁾ Aa, 268f; se även Silone 1934, 113

⁽⁶⁸⁾ Gramsci 1924b, 269

⁽⁶⁹⁾ Togliatti 1928, 26

⁽⁷⁰⁾ Aa, 30

III. Fascismens speciella bidrag

Det fanns tydliga linjer i det fascistiska projektet, från början till slutet. Arbetarrörelsen krossades, en ny politisk hegemoni formerades och traditionella maktpositioner förstärktes. Allt detta fullföljdes efter maktövertagandet, som emellertid också ställde de fascistiska rörelserna inför nya utmaningar.

De samtida marxisterna framhävde skillnaderna mellan fascismen som rörelse och fascismen som regim. Vid Kominterns sjätte kongress 1928 utvecklades fascismanalysen på så sätt att kopplingarna till kapitalkoncentrationen och de statliga ingreppen i ekonomin för första gången blev föremål för en ordentlig undersökning. Det har sagts att den nya tyngdpunkten inom fascismanalysen hängde samman med att intresset i första hand gällde fascismen vid makten - i motsats till fascismen som folklig rörelse.⁽⁷¹⁾ Men diskussionen handlade egentligen mer om samhället i stort än om fascismen. Ur ett klassiskt historiematerialistiskt perspektiv framstod då imperialismen som absolut central. Analysen av denna redogjorde för de ekonomiska sambanden som utövade ett avgörande inflytande över samhällsutvecklingen. Det var ljusår från den fascistiska rörelsen på gatan.

Jag tror att det är viktigt att hålla isär två frågor när fascismen vid makten studeras. Ett: vad var, i allmänhet, kännetecknande för de samhällen i vilka fascistiska rörelser under en tid kontrollerade statsapparaten? Två: vilka var fascismens speciella bidrag till samhällets utveckling och uppbyggnad, under samma tidsperiod? Den ovan nämnda ansatsen var ett svar på den första frågan. Togliatti, Gramsci m fl ställde frågan snarare på det andra sättet.

I Togliattis analys var det främst två konsekvenser av det fascistiska maktövertagandet som förtjänade uppmärksamhet:

- Skärpningen av fascismens inre motsättningar, främst klassbetingade.
- Nödvändigheten att skapa nya förmedlande institutioner.

Avskaffandet av demokratin och krossandet av arbetarrörelsen var bara den ena sidan av det fascistiska projektet. Den andra sidan var uppbyggnaden av korporativismen, det system av institutioner som skulle överbrygga klassmotsättningarna samtidigt som utsugningen skärptes.

Redan efter något år tvingades Mussolini till insikten att enbart repression inte fungerade.⁽⁷²⁾ Den fascistiska regimen var beroende av en omfattande folklig mobilisering även efter maktövertagandet.

Anledningen var inte bara att mobiliseringen av "folket", i monumentala manifestationer och institutioner, bidrog till regimens stabilitet. Det var också en förutsättning för att regimen skulle fortsätta att vara fascistisk. Den reaktionära folkliga mobiliseringen var ett konstitutivt moment i fascismen från början och utan denna skulle den fascistiska rörelsen sammansmälta med tidigare maktcentra.⁽⁷³⁾

Det mest framträdande "vad gäller den fascistiska diktaturens förhållande till de arbetande massorna", skrev Togliatti, var "kombinationen av å ena sidan terror och öppet våld, å andra sidan metoder som gick ut på den mer eller mindre framtvingade mobiliseringen av massorna till institutioner som skapats av fascisterna".⁽⁷⁴⁾ Han insåg tidigt betydelsen av "den mer eller mindre framtvingade mobiliseringen av massorna" i fascistpartiet, militsen, arbetsorganisationerna, de fascistiska ungdomsorganisationerna, kultur- och fritidsorganisationerna. Men såvitt jag kan förstå var Togliatti ensam bland dåtida marxister att utförligt behandla de fascistiska massorganisationerna. Det var vanligare att korporativismen avfärdades som en propagandabluff.

Vid samma tidpunkt menade Silone att det enda som fanns var "den korporativa ideologin", utan verklighetsförankring.⁽⁷⁵⁾ Och det är klart, några institutioner som upphävde klasskonflikten fanns knappast, i den mening som fascisterna själva avsåg. Men de var inte för den skull enbart papperskonstruktioner.

Togliatti la märke till att de fascistiska massorganisationerna tillkom genom mycket experimenterande.⁽⁷⁶⁾ De byggdes inte efter någon färdig plan. Alla formades inte heller från grunden. I många fall omskapades gamla fackföreningar, idrotts- och kulturföreningar, och i uppskattningsvis lika många fall utvecklades organisationer

---

⁽⁷¹⁾ Schmidt 1990, 109, 119

⁽⁷²⁾ de Grazia 1981, 3, 6

⁽⁷³⁾ Det skulle innebära att fascistregimen återbildades till ett konventionellt auktoritärt styre. Det var vad som hände i Spanien i början av 40-talet. (Preston 1990, 140ff) Men både i Italien och Tyskland uppgick den fascistiska rörelsen bara ofullständigt i den tidigare makteliten. Det gav upphov till ständiga motsättningar mellan de nya fascistiska myndigheterna och gamla maktcentra.

⁽⁷⁴⁾ Togliatti 1934, 143

⁽⁷⁵⁾ Silone 1934, 227

⁽⁷⁶⁾ Togliatti 1935, 97f

som inte hade någon motsvarighet före fascismen.⁽⁷⁷⁾ Anknytningen till det tidigare föreningslivet underlättade övergången till den fascistiska ordningen. Men avsaknaden av historiska traditioner var ändå påtaglig. Medan de institutioner för massintegration som existerade inom ramen för den borgerliga demokratin - det gällde inte minst de socialdemokratiska organisationerna - hade utvecklats historiskt och underifrån, genom att utnyttja rätten att bilda föreningar i det civila samhället, skapades de fascistiska institutionerna artificiellt och uppifrån, genom statliga dekret.

De nya organisationerna sysslade inte enbart med militär exercis utan även med sport och semesterresor, kultur och välgörenhet. Miljontals människor deltog på ett eller annat sätt i verksamheten. Enbart de separata organisationerna för kvinnor hade sammanlagt 2 miljoner medlemmar i Italien 1934.⁽⁷⁸⁾

Det handlade inte bara om bröd och skådespel. Mobiliseringen av massorna stämde också överens med en annan grundtanke i fascismen: att problem kunde organiseras bort. Om människor organiserades efter andra linjer än klasstillhörighet skulle motsättningarna mellan klasserna överbryggas och den underliggande folkgemenskapen framträda, tänkte man sig. Arbetarna förbjöds att bilda fackföreningar och även kapitalägarna förmåddes upplösa sina intresseorganisationer. Istället skapades de fascistiska arbetsorganisationerna med representanter från både arbetarsidan och företagsledningen. På liknande sätt samlades människor från alla samhällsklasser i ungdomsorganisationerna, i fascistpartiet och de övriga massorganisationerna. Det gav dem en klassövergripande karaktär.

Gemensamt för samtliga massorganisationer var att deras inflytande över den förda politiken var mycket begränsat. Arbetsorganisationerna hade bara en rådgivande funktion, i den mån de alls hade en existerande verksamhet.⁽⁷⁹⁾ Betydelsen låg på ett annat plan. Institutionerna var "en länk", menade Togliatti, "som fascismen smidit för att knyta massorna till sig" ideologiskt och organisatoriskt.⁽⁸⁰⁾ De förmedlade statliga direktiv och fascistisk ideologi neråt i samhällshierarkin och beredde "ett hem i vår stat" åt den klass vars egna organisationer hade slagits sönder.⁽⁸¹⁾

⁽⁷⁷⁾ Togliatti 1935, 76f

⁽⁷⁸⁾ de Grazia 1992, 248

⁽⁷⁹⁾ Beträffande Tyskland: Mason 1993, 153, 165. Beträffande Italien: Sarti 1990, 26

⁽⁸⁰⁾ Togliatti 1935, 42f, 76

⁽⁸¹⁾ Uttrycket "ett hem i vår stat" kommer från Robert Ley, som var chef för den nationalsocialistiska arbetsorganisationen, DAF. Cit ur Mason 1993, 97

Motsättningarnas nya uttryck

De fascistiska massorganisationerna var en förlängning av den ursprungliga reaktionära mobiliseringen, som undertrycktes och omskapades efter makttillträdet. Utvecklingen betingades av fascismens egen motsägelsefullhet. Direkt efter Mussolinis maktövertagande hade Sas förutspått att fascismen snart skulle falla samman.⁽⁸²⁾ Fascismens inre motsättningar väntades bryta ut med full kraft när rörelsen hamnade i regeringsställning. Väl vid makten var den ursprungliga basen inte längre oundgänglig, den såg ut att ha fullgjort sin uppgift, samtidigt som fascistpartiet var beroende av goda förbindelser med den existerande makteliten. Mellanskiktens intressen vägde följaktligen lätt. En efter en av småborgerskapets hjärtefrågor fick stryka på foten för omstruktureringen av ekonomin till de stora kapitalägarnas förmån.⁽⁸³⁾ Det blev ingenting av med den utlovade regleringen av kapitalkoncentrationen eller andra ”antikapitalistiska” åtgärder. Det existerade inget större utrymme för eftergifter åt den egna massrörelsen.

Undertryckandet av hela befolkningsskikt - inklusive mellanskiktens materiella krav - försvårades av att fascismen från allra första början byggde på en folklig mobilisering. Man måste komma ihåg att de traditionella styrande skikten endast motvilligt överlämnade den politiska makten till den nya rörelsen. De såg i fascismen inte endast reaktionens hittills mest konsekventa uttryck utan även småborgerskapets egna maktambitioner. Med all rätt, eftersom fascismen alltid rymmer ett moment av organiserat missnöje och maktambitioner inom bredare folklager. Rörelsen hade ryckt upp åtskilliga människor ur en politisk passivitet till försvaret av sina intressen, eller vad de trodde var försvaret av sina intressen, och de var inte beredda att reduceras till betydelselöshet. Fascismen hade lovat en bättre framtid och mobiliserat kvinnor, arbetare, bönder, intellektuella och ungdomar - i organisationer som tystade deras krav och tvingade dem till underkastelse. Däri bottnade många av fascismens motsägelser. Källan till fascismens styrka, sammansmältningen av reaktion uppifrån och folklig mobilisering underifrån, bar också fröet till dess undergång.

Missnöjet möttes med paroller om offervilja och maktambitioner som kanaliserades genom nya karriärvägar eller avlänkades med teorier om nationens storhet. Men i både Tyskland och Italien skärptes motsättningen mellan den folkliga rörelsen och den förda politiken efter maktövertagandet. Konflikten hanterades med samma skoningslöshet som fascismen tidigare uppvisat i konfrontationen med arbetarrörelsen. De långa knivarnas natt⁽⁸⁴⁾ blev symbolen för vad som väntade fascisterna som tog den antiborgerliga retoriken på allvar.

Men ingenting kunde helt undertrycka de sociala konflikter som präglar alla borgerligt patriarkala samhällen. Det enda som hände var att motsättningarna tog sig nya uttryck. Förändringarna av maktutövningen tvingade fram nya former av motstånd; nya metoder, nya strategier, nya arenor. Frågan var inte om utan hur: var någonstans och i vilken form kom de sociala motsättningarna till uttryck under fascismen?

Utifrån överväganden om var den oppositionella verksamheten skulle koncentreras, drog Togliatti slutsatsen att regimens mest sårbara punkt var de nya organisationerna som organiserade breda folklager.⁽⁸⁵⁾ De var inte bara märkta av den dubbelhet som alltid följer fascismen, utan även av den kapitalistiska klasskonflikten. Folkgemenskap betydde lönesänkningar, förlängd arbetstid, höjt arbetstempo och förbud mot facklig verksamhet. Men under ytan levde klasskonflikten vidare. Sedan arbetarklassens organisationer krossats fördes kampen via de fascistiska massorganisationerna. De var det enda forum i vilket underordnade grupper på laglig väg kunde ge uttryck för sina intressen. Följden blev att elementära materiella krav artikulerades genom de fascistiska

---

⁽⁸²⁾ Sas 1923, 53ff; se även Jacobsen 1922, 304

⁽⁸³⁾ Winkler 1976, 107f

⁽⁸⁴⁾ Under några dagar kring 30 juni 1934 lät Hitler mörda hundratalet företrädare för oppositionen inom rörelsen, bland andra Ernst Röhm, ledaren för partimilisen som vid den tidpunkten var en egen maktfaktor.

⁽⁸⁵⁾ Togliatti 1935, 69, 81ff

arbetsorganisationerna. Det bevisade, menade Togliatti, att ”varje massorganisation av arbetare, även den mest reaktionära, oundvikligen blir en arena för klasskamp”.⁽⁸⁶⁾

Motståndet fortsatte dessutom utanför alla institutioner. Det gick inte att organisera strejker eller andra öppna protester. Men arbetarnas kampformer anpassades efter den hårda repressionen. Kampen var ”ständigt pågående även om den inte alltid kom till öppet uttryck”, skrev Togliatti.⁽⁸⁷⁾ Det fanns ett utbrett men stillat missnöje som formulerades i till synes opolitiska handlingar, som sjukskrivningar och maskning. Den bristande arbetsdisciplinen utgjorde, tillsammans med de mer eller mindre förtäckta sabotagen, ett massivt problem i myndigheternas ögon.⁽⁸⁸⁾

Under hela fascisttiden var också illegala motståndsgupper verksamma, trots att de som valde den vägen ofta fick betala ett högt pris. De illegala grupperna tryckte flygblad, spred information, diskuterade politik och utförde aktioner. Det stora flertalet var socialistiska, med en flytande gräns till arbetarnas spontana protester. Sabotage i alla former var en utbredd praxis och ett direkt svar på repressionen mot andra protestyttringar.⁽⁸⁹⁾

⁽⁸⁶⁾ Aa, 61

⁽⁸⁷⁾ Togliatti 1934, 146

⁽⁸⁸⁾ Mason 1981, 120 ff; Salter 1983, 88ff

⁽⁸⁹⁾ Kirk 1996, 102ff, 139

IV. Några steg mot en teori om fascismen

Enligt den analys som granskats i den här artikeln var fascismen en politisk rörelse som föddes ur de sociala striderna efter första världskriget. I motsats till den gryende kommunistiska ortodoxin uppfattades den inte som identisk med summan av reaktionära tendenser. Skillnaderna jämfört med samtida reaktionära rörelser och regimer avsåg framför allt strategin att skapa politisk hegemoni. I fascismens fall innebar denna en systematisk konfrontation, istället för integration, av arbetarklassen; en reaktionär mobilisering, istället för passivering, av "folket"; en utvidgning av området för statliga ingripanden, istället för den liberala tilltron till det civila samhället; avskaffandet av den borgerliga demokratin och uppbyggnaden av nya förmedlande institutioner.

Jag menar att flera av mellankrigstidens marxister var inne på rätt spår. Det gäller framför allt ansatsen att analysera fascismen som en politisk rörelse, som å ena sidan knyter an till omfattande maktstrukturer och å andra sidan till sociala grupper i relativa maktpositioner, och befinner sig i konkurrens och konflikt med andra politiska rörelser.

Jag vill också lyfta fram det bakomliggande antagandet om vad som är den riktiga domänen för en teori om fascismen. Det handlar om en teori på mellannivå, som täcker området mellan struktur och handling. Fascistiska rörelser ska placeras in mellan samhälleliga maktstrukturer och enskilda maktrelationer på lokal nivå. Fascismen ändrar inte de grundläggande maktförhållandena i samhället. De motsättningar som är konstitutiva för kapitalismen präglar därmed även samhällen med fascistisk diktatur. Samtidigt, och som en följd av detta, genomför den fascistiska staten en omfattande rekonstruktion av hela det institutionella planet i samhället. Det medför i sin tur att klasskonflikterna modifieras. Motsättningarna tar sig nya uttryck på nya platser, inte minst inom de fascistiska institutionerna själva.

På vilka punkter kan ansatsen kritiseras? Dels finns det brister som har att göra med att den genomfördes ofullständigt. Stalins riktlinjer, en ekonomistisk slagsida och andra omständigheter gjorde att ansatsen aldrig utvecklades till en egen teoribildning. Men det fanns också andra problem, som berörde själva ansatsen. Gramsci, Togliatti, Zetkin, Sas med flera utarbetade de fascistiska rörelsernas koppling till kapitalismen och klasskampen. Den avgörande bristen var att fascismen inte relaterades till andra maktstrukturer och sociala konflikter. Som jag ser det bildas det relevanta sammanhanget inte bara av styrkeförhållandet mellan klasserna och borgarklassens försvarsstrategier. De fascistiska rörelserna var lika tätt knutna till patriarkala strukturer och rasistiska hierarkier. Det vill säga, de artikulerade förhållandet mellan män och deras strategier att försvara maktpositioner i förhållande till kvinnor, och mellan vita européer och deras strategier att bevara privilegier på andra folkgruppers bekostnad, t ex judar, slaver, nordafrikaner, zigenare.

Fascismen under mellankrigstiden var en del av en patriarkal reaktion mot kvinnorörelsen i Västeuropa. Denna hade efter flera decenniers kamp nått viktiga framgångar i fråga om medborgerliga rättigheter för kvinnor, tillgång till utbildning och bestämmanderätt över sin egen kropp. Framför allt män attraherades av de fascistiska rörelsernas löfte att upphäva den kvinnliga frigörelsen och återupprätta den borgerliga familjen. I botten av det fascistiska projektet låg en konsekvent genomförd uppdelning av hela samhället i "manligt" och "kvinntligt". Männerna skulle ta hand om de offentliga angelägenheterna medan kvinnorna skulle sköta den privata sfären.⁽⁹⁰⁾ Fascismen stod för en radikaliserings av den manliga överordningen och en ökad repression mot kvinnor som inte fogade sig. Men eftersom feministiska positioner under 20-talet hade trängts tillbaka även inom den kommunistiska rörelsen blev följden att reorganiseringen av patriarkatet så att säga skedde i tysthet.

När det gäller den tyska nazismen undervärderade samtidens marxister antisemitismens styrka och rasideologins innebörd. Hetsen mot judar och talet om raser betraktades som ett grundlöst och övergående fenomen.⁽⁹¹⁾ Men efter 1933 skulle den ideologiska konstruktionen "ras" göras till en av samhällets ordningsprinciper. Mynigheterna fyllde rasbegreppet med konkret innehåll och fördrev stora befolkningsgrupper, inskränkte deras medborgerliga rättigheter och möjlighet att arbeta. Det var en fallande skala, med judar underst och "riktiga" tyskar överst och däremellan en mängd folkslag (polacker, vitryssar, serber, letter osv.).⁽⁹²⁾ "Rasovärdiga" element och "fientliga raser" utgränsades och förintades. Även under den tidsperiod som den här artikeln om-

⁽⁹⁰⁾ de Grazia 1992, 20 ff; Koonz 1987, 70ff. Men denna strikta uppdelning förverkligades aldrig helt, framför allt eftersom kvinnor hela tiden behövdes i produktionen. (de Grazia 1992, 2; Nolan 1997, 331)

⁽⁹¹⁾ Luks 1985, 202, 279. Över huvud betraktades den fascistiska ideologin enbart i egenskap av en sorts täckmantel. Togliatti kallade den för "en kameleont" som skiftade färg efter omgivningen. (Togliatti 1935, 10)

⁽⁹²⁾ Aly/Heim 1995, 144f, 164, 210, 289, 428; se även Peukert 1993, 208ff och Burleigh/Wippermann 1991, passim

fattar gick det att urskilja förberedelserna för massmordet på judar, zigenare, homosexuella, luffare, funktionshindrade, ryska krigsfångar med flera.⁽⁹³⁾ Men antisemitismen och utgränsningen av dem som inte passade in i samhällets normer föll utanför dåtidens marxistiska kategorier.

Klassperspektivets totala dominans ledde alltså till att stora delar av samhället aldrig blev föremål för undersökning. Dessutom medförde det att fascismens stabilitet som regim - och dess styrka som rörelse - förblev oförklarad. Utifrån den dåvarande teoribildningen väntades de fascistiska regimerna bryta samman efter en kort tid vid makten på grund av de klassbetingade motsättningarna. De befolkningsskikt som förlorade på fascismen, däribland småborgerskapet, skulle inte längre medverka; de antogs revoltera när de insåg vad de fascistiska parollerna betydde i verkligheten.

Så blev det nu inte, och det är inte enbart historien om massiv repression och skicklig propaganda. Det undgick dåtidens marxister att fascismen kanaliserade maktambitioner och förstärkte privilegier som var knutna till strukturella bestämningar som inte var klassmässiga. Regimens stabilitet kan inte förklaras utan hänvisning till att den byggde på samt befördrade andra maktrelationer och intressegemenskaper. Fascismen hade - och har fortfarande - något att erbjuda män såsom överordnade kvinnor, fäder såsom familjens överhuvud, vita européer såsom exploatörer av andra folk, tjänstemän med högre ställning än vanliga arbetare, alla som inte är homosexuella eller subkulturella, kriminella eller funktionshindrade, judar eller zigenare. En teori om fascismen måste innehålla antagandet att rörelsen knyter an till *samtliga* maktstrukturer i samhället.⁽⁹⁴⁾

Trots alla invändningar, som i efterhand kan riktas mot Gramsci, Togliatti, Zetkin, Sas med flera, är insatsen som de gjorde ovärderlig. Deras ofta kortfattade analyser visar prov på en djup kännedom om fascismen under mellankrigstiden och förmedlar viktiga insikter, som vi kan dra nytta av när det gäller att förstå situationen idag. Men erfarenheterna från mellankrigstiden kan inte utan vidare överföras på dagens fascistiska rörelser. De teoretiska förutsättningarna för en tolkning har förändrats. Dessutom är de samhälleliga förutsättningarna annorlunda, och vi måste utgå från att fascismen förändras i takt med samhället. Den bör tolkas historiskt; "fascismens väsen i sig existerar inte", för att tala med Gramsci.⁽⁹⁵⁾ På den tiden, 1922-35, riktades angreppen framför allt mot en stark arbetarrörelse. Under 90-talet har det rasistiska inslaget varit mer framträdande. Även homosexuella har drabbats hårt av fascistiskt våld. Framtidens fascistiska rörelser kommer kanske att prioritera antifeminism. Just därför att fascismen rymmer en mängd olika maktintressen kan fokus hela tiden förskjutas. Analysen av fascismen måste följa denna utveckling, och sätta den i samband med de rörelser som ifrågasätter de maktpositioner som fascismen försvarar.

⁽⁹³⁾ Haug 1987, 11ff; Röhr 1995, 140ff

⁽⁹⁴⁾ Det finns ännu knappt några analyser av fascismen som utgår från ett sådant antagande. Mary Nolan menar att de historiker som under de senaste decennierna skrivit om fascismen ur ett kritiskt perspektiv antingen har argumenterat för kvinnoförtryckets, rasismens eller klasskampens överordnade betydelse, istället för att undersöka hur förtrycken samverkar med varandra. (Nolan 1997, 312) Ett undantag är Jessie Daniels studie av konstruktionen av "vithet" i nutida amerikanska högerextrema tidningar, där hon visar att denna inte kan förstås utan hänvisning till klass, kön och heterosexualitet. (Daniels 1997, 6f, passim)

⁽⁹⁵⁾ Gramsci 1924a, 260

Det Anarkistiska Biblioteket

Magnus Hörnqvist
Förlorade år och vunna insikter
Fascismanalysen 1922-1935

Anarkistisk tidskrift nummer 12

sv.anarchistlibraries.net